

En erfarenhet rikare?

YLVA WALDEMARSON

Erfarenhet betraktas som en källa till insikt och kunskap, som något vi kan dra lärdom ur och av. Det framkommer inte minst av vardagslivets metaforik. »Vis av erfarenheten» är ett vanligt uttryck. Vill vi förstärka ett argument inleder vi gärna med »Enligt min erfarenhet ...». Uttrycket »en erfarenhet rikare» innehåller en förvissning om att erfarenhet berikar våra liv. Därmed inte sagt att erfarenheterna behöver vara av angenäm karaktär. Vi antas lära och växa även av svåra erfarenheter.

MED RISK ATT KÄNNA SIG INBILSK

Susanne Brøgger resonerar i *Det pepprade suset* kring sitt författarskap och över den kunskap som den subjektiva erfarenheten inrymmer:

Också genom att använda mig själv som material i mina böcker har jag mer eller mindre medvetet varit inspirerad av den österländska/buddistiska kunskapsformen.

I motsats till den traditionellt västerländska som opererar med den objektiva betraktaren/tolkaren i förhållande till verklighetens data – och med den neutralt upphöjde berättaren som pendang i litteraturen – tar det österländska synsättet hela tiden subjektet i betraktande. Subjektet inbegriper i verklighetsuppfattningen, ungefär som i modern fysik enligt kvantmekaniken där mätinstrumentet ingår i försöksresultatet.¹

Brøgger fortsätter:

Det vill säga att man ska lära ut det man själv har lärt sig och lämna det vidare med den risk som ligger i att känna sig inbilsk. Men att uttrycka det man lärt sig i ord och att lämna sina erfarenheter vidare är det enda sättet att själv utvecklas. Om man vill ta emot något ifrån måste man lämna det ifrån sig utåt. Och det enda man i själva verket kan ge är sig själv.²

Det finns likheter mellan Brøggers syn på sitt författarskap och den kunskapssyn som ligger till grund för den kunskapsfilosofiska skolbildning som bland annat benämns Praktisk kunskap.³ En likhet består i den vikt som tillmäts den egna erfarenheten, en annan är kopplingen mellan denna erfarenhet och skapandet av kunskap. Också beträffande betydelsen av att förmedla den kunskap som vunnits ur erfarenheten finner vi överensstämmelser.

Vid den utbildning som bedrivs vid Centrum för praktisk kunskap på Södertörns högskola sätts erfarenhetsbegreppet i fokus – dels genom kunskapsteoretiska utgångspunkter,

dels genom den vikt som läggs vid studenternas reflektion över egna och andras yrkeserfarenheter.⁴ Som handledare till dessa studenter har jag haft anledning att fundera särskilt över denna aspekt av erfarenhetsbegreppet.

Att synliggöra och reflektera över yrkeserfarenheter framställs ibland som en process som med snudd på automatik leder till mer och bättre kunskap – dels för den som utforskar sin egen yrkespraktik, dels för de som får ta del av denna utforskning. Och så är det naturligtvis många gånger. Men inte alltid, inte med nödvändighet och inte utan djup medvetenhet om att begreppet erfarenhet inte är ett alldeles oskyldigt begrepp.⁵

ERFARENHET – NÅGRA UTGÅNGSPUNKTER

För det första: Erfarenhet finns inte. För att något skall bli till en erfarenhet måste vi bestämma oss för att just denna upplevelse var något som gav oss en erfarenhet. Vårt liv händer oss hela tiden, men det är bara en bråkdel av alla händelser som vi ser eller formulerar som erfarenheter. I detta ligger implicit att vi med erfarenhet menar något som danat oss, något som ingripit i den livsprocess som gjort oss till dem vi är.

För det andra: Erfarenhet skapas i nuet. Samtidigt befinner sig den i ständig förändring. Även om den erfarenhet vi syftar på erfors tidigt i livet, är den underkastad en fortlöpande tillblivelseprocess. Det är vårt vara i nuet som avgör vilken betydelse vi ger våra tidigare erfarenheter. Det finns en tidsaxel mellan nu och då. Denna tidsaxel skjuter också likt en pil in i framtiden och påverkar dels hur vi föreställer oss denna, dels vilka val vi där kommer att göra. »Vilka

historier vi väljer att berätta om oss själva och vår gårdag påverkar vilken framtid vi kommer göra till vår», skriver Nina Björk och fångar därmed denna process med några få ord.⁶ Att minnas och att reflektera över sina erfarenheter är således ett drama som utspelas i spänningsfältet mellan det förflutna och det framtida, och där själva skådeplatsen för dramat är nuet.

För det tredje: Erfarenhet är ett tveeggat svärd. I bästa fall blir den till en god och insiktsfull kamrat på färden, i sämsta fall begränsar den vårt synfält så att vi bara ser det som överensstämmer med de mönster tidigare erfarenheter präglat. En mer psykologiskt inriktad författare kanske skulle använda sig av termen »återupprepningsväng».

Sammanfattningsvis: Erfarenhet kan, som andra begrepp, fyllas med olika innebörd beroende på vem som använder det, när det används, var det används, hur det används och, kanske framförallt, varför det används. Vilken betydelse våra erfarenheter får i och för våra liv är därför i hög grad beroende av om och hur vi reflekterar kring dem.

ERFARENHET OCH MINNE

Vad krävs då av reflektionen för att erfarenheter skall bli en källa till kunskap?

En förutsättning för att vi överhuvudtaget skall kunna reflektera över en erfarenhet är att vi minns den. I den process där vi reflekterar över våra erfarenheter är vi beroende av minnet. Samtidigt krävs reflektion också över minnesprocessen för att vi skall förstå hur och varför vi minns som vi gör. Och där spelar i sin tur tolkningsprocessen en viktig roll. Att reflektera handlar i hög grad om att tolka minnen

– eller rättare sagt, om att reflektera över *hur* vi tolkar våra minnen.

De flesta som arbetar med minne och minnesprocesser är eniga om att minnet är såsom en »dunkel spegel». Att minnas är ett vanskligt företag. I alla fall om syftet är att minnas »rätt», vilket inte minst vittnespsykologer är smärtsamt medvetna om. Utifrån en mer personlig aspekt finns däremot inte något självklart rätt sätt att minnas på.

Att minnas innebär betydligt mer än att lagra och återkalla intryck. Det förflutna befinner sig under konstant konstruktion – en konstruktion som ofta baseras på ett associativt och omedvetet urval av minnen. Erfarenheten som vi minns den genomgår successivt ett antal omkonstruktioner. Hur vi minns den färgas av de övriga erfarenheter som ligger mellan då och nu – erfarenheter som blir likt lager av raster för vår tolkning av den ursprungliga erfarenheten.⁷ Genom denna process skapar vi mening åt våra liv och en identitet vi kan leva med.

Det erfarenhetsbegrepp som befinner sig i fokus för mina reflektioner är primärt det som kopplas till yrkeserfarenheten, vilket nämndes inledningsvis. Detta konstaterande kräver ett klargörande. Mot bakgrund av minnesprocessens meningsskapande dimension är det omöjligt att med ett rent snitt frilägga yrkeserfarenheten från övrig livserfarenhet. Att tro att våra yrkeserfarenheter kan frikopplas från det större projektet att vara människa måste betraktas som en illusion. För att låna Mats Heders ord när han resonerar kring vad som utmärker en bra polis och där han, efter att ha vridit och vänt på denna fråga utifrån alla tänkbara infallsvinklar, till sist landar i en försiktigt formulerad undran: »Börjar

vi ana att det är svårt att alltid vara en god människa och bra polis, men att en bra polis också är en god människa?»⁸

Så hur bör vi då förhålla oss till våra erfarenheter och till hur vi minns dessa? Det finns inget enkelt svar på den frågan, som jag ser det. Det enda rimliga förhållningssättet är en kritisk medvetenhet om minnesprocessens djupt meningsskapande betydelse. Det är paradoxalt nog i denna som den praktiska kunskapens största möjligheter – och risker – inryms.

MED NUET SOM UTGÅNGSPUNKT

»Memory is one of the basic concepts in history, and for this reason, the relationship between memory and history is complex, and can be examined from many different angles», skriver historikern Anne Ollila.⁹ Då även jag är historiker, har jag valt att ta min utgångspunkt i relationen mellan historien och minnet.¹⁰ Parallelliteten mellan denna och den minnesprocess som pågår inom den enskilda individen är påfallande.

En diskussion historiker emellan rör riskerna med en historieskrivning som allt för mycket utgår från en samtida självförståelse. Genom att endast studera de fenomen i det förflutna som går att relatera till nuet, skapar man en historia där nuet framstår som en obönhörlig, logisk följd av det förflutna: »Memory is about the presence of the past, and many historians today are calling attention to it by taking the present as their frame of reference for judging the meaning of history.»¹¹ Genom att alternativa diskurser liksom de handlingsstrategier som aldrig gav resultat osynliggörs, blir det »segrarnas» historia som skildras.¹² Detta dilemma

kan överföras till den personliga minnesprocessen. Det är förmodligen mer regel än undantag att vi låter vår nutida självförståelse påverka både hur vi minns tidigare erfarenheter och vilken mening vi i efterhand tillskriver dem. Hans-Georg Gadamer har beskrivit detta förhållande nästan poetiskt: »Vi är alltid, i hopp och fruktan, upptagna av det som är oss närmast och träder i dylik upptagenhet det förgångnas vittnesbörd till mötes. Därför är det en beständig uppgift att hämna det alltför snabba liknandet av det förgångna vid de egna meningsförväntningarna.»¹⁵

När nuet blir vår referensram – när vi har facit i hand – lyfter vi gärna fram mening och sammanhang på bekostnad av motsättningar, meningslösheter och tillfälligheter. De önsningar och viljeanstängningar som inte gav önskat resultat eller aldrig blev av, undslipper vårt minne.¹⁴ Vårt handlande framställs som genomtänkt, avsiktsfyllt och målinriktat och vi själva som rationella och förnuftsstyrda. Denna process är ibland omedveten, ibland fylld av medveten strategisk avsikt. Vid vissa tillfällen minns vi mer självständigt, vid andra följer vi minnesprocessens mer allmängiltiga mönster. Oavsett vilket som är fallet, innebär minnets nära länk till livets meningsskapande dimension en snudd på ofrånkomlig strävan att »lägga livet till rätta».¹⁵

MINNET SOM BERÄTTELSE

Hur vi minns, speciellt om vi formulerar våra minnen i syfte att de skall delges andra, har drag av det som kallas för berättelsens inre logik. Berättelser karaktäriseras av att de har en början, en mitt och ett slut, för att uttrycka det förenklat.

De utmärks även av att de uppfattas som en helhet – en helhet som skapas av kombinationen av inre sammanhang och yttre avgränsning. Problemet är att denna helhet inte finns »på riktigt», utan att den konstruerats för att skapa sammanhang och mening i våra liv.¹⁶

I vissa avseenden uppvisar minnesframställningar överensstämmelser med de stora uppkomst- och födelsemyterna. Gemensamt för dessa är att de avvisar tankar på historisk kontinuitet, traditionsöverföring eller inflytande från sega sociala strukturer. Istället förläggs fokus på utvecklingsbrott samt distansering från den tid och de aktörer som föregick detta brott.¹⁷ Också de personliga minnesframställningarna tenderar att baseras på en tudelning mellan nu och då – antingen var allt bättre förr eller så har allt blivit bättre nu.¹⁸ Förr statsministern Tage Erlander utgör exempel på detta fenomen när han reflekterar över sina dagboksanteckningar: »Finge man döma efter mina anteckningar var Sverige ett progressivt, lyckligt land ändå fram till den dag då jag blev statsminister. Sedan blev det jämmer och elände.»¹⁹ Minnesprocessen karaktäriseras också av att vi hellre uppehåller oss vid förändringar än vid det oförändrade. Det är vanligen inte de tysta självklarheterna som ställs i centrum när vi minns, utan de tillfällen dessa utmanats:

Epics, legends and myths – and newsworthy history – are made of drama: wars, conflicts, bloodshed, or, say, young lovers who were united only in death. What is likely to fall into oblivion is everyday life, peaceful encounters with strangers, and young lovers who married and raised a family.²⁰

För att åter ge ordet till Tage Erlander: »Det är bara det, att i anteckningarna trängdes de lyckliga stunderna bort av kriserna, skandalerna och nederlagen.»²¹

MINNET, KÄNSLOR
OCH STÄMNINGSLÄGEN

Den individuella minnesprocessen tenderar således att låna form från de metaberättelser som kännetecknar olika kulturer och tidsperioder. Dessa lån får konsekvenser för vad vi lyfter fram och för vad vi förpassar till minnets dunkla vrår. Nina Björk ger ett exempel när hon diskuterar »huvudberättelsen» om moderniteten. Huvuddragen i denna kretsar, menar hon, kring sekularisering, rationalitet, upplysning, vetenskaplighet, nytta, effektivitet och förnuft. Det Björk saknar är den historia som handlar om begär, drömmar, längtan och känsla.²²

Denna hegemoniska berättelse om moderniteten har delvis blivit styrande för våra personliga minnesprocesser. Även där finns tendensen att framställa avsikter och handlingar som alltigenom rationella och förnuftsstyrda, vilket bidrar till att osynliggöra de känslomässiga bevekelsegrunder som också de präglar våra liv. Det kan vara lätt att glömma att: »feelings and ritual expressions of emotion are themselves also historical events».²⁵ Genom att förmedla en situations emotionella karaktär möjliggörs inlevelse, och därmed förståelse av varför människor handlar som de gör. Martha Nussbaum har övertygande argumenterat för hur viktigt detta moment är i reflektionen över yrkeserfarenhet och yrkeskunskap: »Working life is filled with emotions. Emotions about the work itself, about the conditions

of work, about the other people with whom we work, about life outside work.»²⁴

Då historiker ofta är utlämnade till det formella, skriftliga källmaterialet, innebär det att en situations emotionella laddning vanligen går oss förbi. Men genom personliga minnesberättelser, till exempel i den form som används inom oral history, kan denna dimension synliggöras.²⁵ Ett exempel från min egen forskning är belysande. När kvinnliga LO-medlemmar gavs möjlighet att berätta om sina erfarenheter vittnade många om det manliga motstånd de mötte på fackliga möten. När de där tog till orda var det vanligt att männen började prassla med tidningar, skramla med kaffekoppar eller att de helt enkelt lämnade rummet. Om vi uteslutande var hänvisade till protokollen från dessa möten, hade vi förmodligen endast konstaterat de fåtaliga kvinnliga inläggen. Att denna tystnad var resultatet av olika former av icke verbaliserat motstånd, får vi då aldrig veta.²⁶ Att synliggöra de stämningsslägen som varit rådande i olika sammanhang bidrar således till att maktutövningens mer informella sidor blir mer transparenta. Detta handlar inte bara om att synliggöra maktutövning. Ytterst berör det synen på hur vi skapar kunskap och hur vi förhåller oss till det personligt upplevda som källa till kunskap. I det avseendet har, menar jag, historievetenskapen mycket att vinna på att med jämna mellanrum påminna sig om sin hemhörighet inom humanismens vetenskapliga domäner. Det är också uppenbart att historikern i många avseenden delar den praktiska kunskapens vetenskapliga utgångspunkt, här klädd i ord av Fredrik Svenaeus: »Kunskapens subjekt, såväl som objekt, är människor, inte bara av kött och blod, utan

också av känsla och tanke: vårt faktiska och tolkande vara i världen spelar en avgörande roll såväl i själva praxis som i de kunskapsteoretiska undersökningarna av praxis.»²⁷

För att återanknytna till Nina Björk: Det vi kan lära av hennes tankar kring moderniteten är vikten av att vara medveten om vem som innehar makten över problemformuleringsprivilegiet och som därmed besitter det diskursiva tolkningsföreträdet. I praktiken handlar det om att lyssna efter det som minnena tiger still om. Tystnaden är ibland ytterst talande.²⁸

KULTUR, VÄRDERINGAR OCH NORMER

Genom att studera *hur* minnen återberättas kan man lära sig en hel del om de kulturer dessa minnen är en del av, hävdar bland andra Anne Ollila:

Oral memory, therefore, tells us above all how a particular culture articulates the surrounding world and assigns it meaning. Memory is thus always culturally specific, and transmits the cultures characteristic modes of thinking and experience, its values, attitudes, beliefs and feelings.²⁹

Med kultur behöver man inte avse skilda geografiska kulturer eller kulturella skillnader över tid. Kulturbegreppet kan förstås utifrån ett mer avgränsat sammanhang, som exempelvis en bestämd yrkeskultur med allt vad en sådan medför av jargong och inre koder. Att sträva efter att träda utanför denna kultur är ofta en nödvändighet när vi skall reflektera över våra yrkeserfarenheter.

Även mer tidsbegränsade värderingar tenderar att färga minnesprocessen. Samtida normer påverkar både vilka delar av historien som lyfts fram och vilka som hamnar i bakvattnet. Handlingar som betraktades som legitima vid en viss tid kan betraktas med betydligt mer kritiska ögon några årtionden senare, vilket kan leda till ett behov av att rättfärdiga sig eller till att tona ner delar av den egna historien. Normförändringar sker också *inom* den enskilda människan. Detta får till följd att vi anpassar minnet till de värderingar vi har idag.⁵⁰ Förra statsrådet Ulla Lindström behandlar denna aspekt när hon reflekterar över sina politiska minnen:

Själv har jag under årens lopp ändrat mina värderingar i mångt och mycket både om människor och händelser. När jag för första gången efter 15–10 år läste igenom mina dagboksanteckningar från regeringstiden på 1950-talet ryckte jag till på många ställen inför omdömen som jag idag hade velat modifiera. En sådan utveckling genomgår måhända flertalet av oss, fast mera omärkligt om man inte registrerat sina intryck dag för dag såsom skedde i mitt fall. Det innebär en viss risk att stundens värderingar får belysa också det sedan länge sedan timade, om memoarskrivaren i huvudsak litar till sitt minne. Han behöver inte ha ett ärrig liv bakom sig för att frestas till uppfrisingar och efterrationaliseringar för att få det eftermäle som han tycker sig vara värd. Mestadels sker nog förskjutningen i värderingen omedvetet även för mycket noggranna och vederhäftiga människor.⁵¹

MINNE, MAKT OCH IDENTITET

Att minnas har även med makt att göra. Denna aspekt är central för den diskussion bland historiker som berör historieskrivningens politiskt legitimerande aspekt. Historien är alltid dagsaktuell genom den centrala roll som konstruktionen av kollektiva minnen har för skapandet av kollektiva identiteter och för politisk legitimitet. Historia som legitimering, kallar historikern Knud Kjeldstadli fenomenet.⁵² Statsvetaren Georg G. Iggers har även han reflekterat över sambandet mellan minnen och kollektiva identiteter: »Collective memory occupies an important role in the constitution of collective identity: in fact, the two largely coincide. / ... / Memory involves not a detached recapture of the past, but one which is deeply attached and committed.»⁵³ Ekonomhistorikern Inger Humlesjö har visat hur politiska aktörer gärna skapar en tolkningsram i förhållande till den egna historien i syfte att vinna politisk legitimitet. En sådan tolkningsram skall dels upprätthålla en obruten länk bakåt i tiden beträffande vissa idéer, dels avskilja andra idéer. En identifiering med det förflutna skapar en känsla av kontinuitet. Men om det förflutna upplevs som en barlast kanske man hellre betonar brott än kontinuitet. En kollektiv identitet kan även stärkas genom att man identifierar sig med, eller avgränsar sig från, olika aktörer.⁵⁴ Det finns därför anledning att vara uppmärksam på vilken roll andra personer tilldelas av den som minns. Genom det man säger om andra, vill man ofta säga något om sig själv. Denna insikt har bäring även utifrån ett genusteoretiskt perspektiv. Enligt Nina Björk har kvinnan tilldelats en bestämd roll i konstruktionen av den moderne mannen. Trots att denna roll är

ytterst passiv fyller den en viktig uppgift – reliefens. Skall han framstå som aktiv och handlingskraftig måste hon göras stum och passiv. Skall han drivas framåt av förnuft och rationalitet, måste hennes känslor rasa.⁵⁵ Även här bjuder Tage Erlander på exempel, det här från 1950:

Fasligt vad det ändå är nedbrytande för arbetsdisciplinen med kvinnor. Så var det i befolkningsutredningen. Och som Olivia (Nordengren) störde gårdagens förtroenderåd med sitt eviga snatter. [...] Det är ändå underligt att det finns en sådan påtaglig skillnad mellan mannen och kvinnan i detta hänseende, dvs. visst finns det snattande karlar som stör sammanträden, men relativt få.⁵⁶

Förre statsministern Görans Persson beskrivning av partikollegan Mona Sahlin utgör ytterligare ett exempel:

Det är inte så märkvärdigt det som kommer över hennes läppar, men hennes styrka är inte tänkandet, utan hennes styrka är att förmedla ett budskap som en organisation har fött. [...] I min begåvning ligger snarast, skulle jag tro, strategi och långsiktigt tänkande, dessutom handlingskraft och glädjen i det vardagliga slitet⁵⁷

Minnets betydelse för skapandet av kollektiva identiteter kan även på andra områden överföras till den individuella minnesprocessen. För det första är det ingen nyhet att identitetsbegreppet har en framskjuten plats i formeringen av olika yrkeskulturer. För det andra har vi alla kollektiva identiteter att förhålla oss till. I sådana identitetskonstruk-

tioner tilldelas erfarenhet en central roll. Begreppet erfarenhet är därför inte ett neutralt begrepp. Tvärtom är det bemängt med andra betydelser som likt mer eller mindre osynliga väsen tagit sin boning i det. Tidigare diskuterade jag svårigheten med att skilja yrkeserfarenheten från den övriga personliga erfarenheten. Ett annat besvärligt gränsdragningsfall uppstår mellan individuella erfarenheter och de kollektiva erfarenheter som anses ligga till grund för identitetsskapande. Kategorier som klass, etnicitet och kön bidrar inte endast till att vi får olika erfarenheter, utan påverkar också hur vi tolkar dessa. Likaså påverkar denna aspekt vilket värde det omgivande samhället ger våra erfarenheter och yrkeskunskaper samt, i förlängningen, våra minnesutsagor kring dessa.⁵⁸

Däremot finns inte anledning att förutsätta att de strukturellt bestämda identiteterna håller oss i ett deterministiskt järngrepp.⁵⁹ Det är tvärtom vanligt att människor relaterar till olika identiteter. Likaså att vi beroende på sammanhang väljer vilken identitet vi för stunden vill prioritera. Denise Riley har beskrivit det här förhållningssättet på ett belysande sätt:

As you do not live your life fully defined as a shop assistant, nor do you as a Greek Cypriot, for example, and you can always refute such identifications in the name of another description which, because it is more individuated, may ring more truthfully to you. Or, most commonly, you will skate across several identities which will take your weight, relying on the most useful for your purposes of the moment⁴⁰

Vi har emellertid inte monopol på att bestämma vilken identitet vi tillskrivs. Andra tar sig också rätten att identifiera oss, vilket i sin tur påverkar vårt val av identitet. Juristen Patricia J. Williams har givit ett personligt exempel:

En man som jag en gång arbetade tillsammans med sade att jag gjorde för mycket av min ras. »Trots allt» sade han »tänker jag inte ens på att du är svart.» Men något senare, när en annan svart kvinna blev indragen i en till slut förlorad tjänstetvist, sade han till mig i förtroende att han önskade att skolan kunde hitta fler svarta som var som jag. Jag upplevde det som att jag gled in och ut ur skuggan, allteftersom jag blev icke-svart i inneslutande syften och svart i uteslutande: jag upplevde det som om gränserna för själva min kropp manipulerades och lättvändigt skrevs in genom demarkationslinjer som inte hade med mig att göra.⁴¹

Att välja en identitet kan mot denna bakgrund förmodligen liknas vid valet av en alternativ motdiskurs – ett medvetet försvar mot en tillskriven identitet.

Det är samtidigt viktigt att komma ihåg att den mänskliga erfarenheten omfattar betydligt mer än det som inryms i den ena eller den andra identiteten.⁴² Påpekandet är viktigt. I den process där de egna erfarenheterna görs till grund för kunskap, bör identitetsbegreppet närmast betraktas som en företeelse som bör övervinnas, eller åtminstone avslöjas. För att låna Gadammers ord, bör det snarast liknas vid en fördom som bör sättas på spel.⁴³ Vilken givetvis är lättare sagt än gjort. Ett begrepp som yrkesidentitet är nära besläktat

med yrkesstolthet. Det finns en sorts kollektiv överenskomelse om vad man är stolt över.⁴⁴ Även detta kan påverka hur vi framställer våra minnen. För att ge ett konkret exempel: det är ofta så att det är av misstagen vi har mest att lära. Samtidigt krävs det ett tillåtande sammanhang, för att vi skall våga blottlägga dessa. De studenter inom praktisk kunskap som reflekterar över sina yrkeserfarenheter gör detta i medvetenhet om att kollegor och chefer förmodligen kommer att läsa deras alster med stort intresse. Att då vara djupt ärlig beträffande de yrkesmässiga misslyckandena kräver ibland ett mod som gränsar till dumdristighet. Detsamma kan ibland vara fallet om man utmanar de kollektiva överenskommelserna om vad som konstituerar en yrkesidentitet.

FÖRKLARING OCH FÖRSTÅELSE

Vad krävs då av reflektionen för att den skall ta sig så oskadd som möjligt genom minnesprocessens grynnor och blindskär? Ett delsvar på den frågan kan vi få, menar jag, genom läsningen av filosoferna Hans-Georg Gadamer och Paul Ricoeur.

Av Gadamer kan vi ta till oss betydelsen av olika förståelsehorisonter. Gadamer använder främst detta begrepp för att diskutera tidsavståndet mellan text och uttolkare, men det kan även brukas för att belysa relationen mellan den horisont som utgörs av det egna förflutna och den som utgörs av vårt nu. Det rör sig då om två *inre* förståelsehorisonter, som skall samtala med varandra. Vi kan också luta oss något mot Gadamer beträffande vad som krävs för att detta samtal skall blir givande: »När vi försöker förstå en text, försätter vi

oss inte i författarens själsliga författning, utan om man nu vill använda begreppet att försätta sig, så försätter vi oss i de perspektiv, i vilka den andre nått fram till sin uppfattning».⁴⁵ För att detta skall vara möjligt krävs att man skärskådar den egna förförståelsen och sätter de egna fördomarna på spel: »Ty så länge en fördom råder över oss, känner vi och betraktar den inte som ett omdöme. Hur skulle den som sådan kunna avskiljas? En fördom kan man inte fixera så länge den beständigt och obemärkt är i spel, utan endast då den s.a.s. utsätts för friktion.»⁴⁶ Reflektionsprocessen *kan* utgöra detta friktionsmoment. För att så skall bli fallet krävs dock en hel del av denna process. Genom att anknyta till Paul Ricoeur tänkte jag belysa några av de utmaningar denna process har att möta.

Ricoeur har både inspirerats av och kritiserat Gadamer. Här skall jag inte gå närmare in på relationen mellan deras tankebyggen. Istället tänker jag rådbråka Ricoeurs tankar kring begreppen förklaring och förståelse för att visa hur dessa kan kasta ljus över reflektionsprocessen. Jag vill dock betona att Ricoeur i första hand gör tjänst som inspiratör. Det är inte någon bokstavstrogen Ricoeurläsning som sker.

Ricoeur närmar sig begreppen förklaring och förståelse i akt och mening att upplösa den motsatsställning som enligt honom tillskrivits dem och hävdar istället en djup ömse-sidighet mellan dessa begrepp.⁴⁷ För att påvisa detta utgår han bland annat från lingvistikens och textens förhållande till talet: »Det som ger tyngd åt ett direkt förhållande mellan det utsagan vill säga och skriften är den funktion läsningen har i förhållande till skrivandet.»⁴⁸ Om man ersätter termen

teckna den process där vi genom minnet försöker blottlägga tidigare erfarenheter. Det Ricoeur syftar på är emellertid en process där den som läser förutsätts vara en annan person än den som står för utsaga och skrift. Den process jag syftar på utspelas däremot inom en och samma person – mellan hennes nu och hennes då. När Ricoeur här diskuterar hur tolkningsbegreppet ingriper i läsningsprocessen blir det följaktligen svårare att dra paralleller. Han betonar att relationen skriva-läsa inte är ett särfall av relationen tala-svara och att det därför inte är fråga om ett samtal. Läsaren må ha sina frågor, men författaren svarar inte.⁴⁹ Här avviker den process som sker *inom* den enskilde individen. Denne kan ställa frågor till sitt förflutna. Samtidigt är det förflutna inte i stånd att ge svar på det sätt som sker i en samtidig dialog mellan två personer. Relationen mellan då och nu innehåller således också en distans som gör att den inte fullt ut kan liknas vid relationen tala-svara.

Det vi kan lära av Ricoeur så här långt, är vikten av att kunna ställa frågor *och* insikten om de begränsningar som inträder i fråga-svar relationen när vi utifrån nuet avkräver det förflutna svar.

DISKURSENS KONKRETA KONTEXT

I den levande dialogen är inte bara de som samtalar närvarande inför varandra, utan även situationen, stämningen och diskursens konkreta kontext, påpekar Ricoeur och tillägger att det är i relation till denna kontext som diskursen får sin fulla betydelse.⁵⁰ Också detta har bäring för den inre reflektionsprocessen. När vi söker få tillgång till förflutna erfarenheter genom minnet och när vi återberättar dem för

andra, kan vi sträva efter att levandegöra denna konkreta kontext så långt som möjligt är. Samtidigt måste vi komma ihåg att det är en subjektiv tolkning av sakernas tillstånd vi ger. Vi beskriver inte hur stämningen var, utan hur vi *upplevde* den. Vi bör därför också reflektera över vår tolkning. Vi kan förmodligen komma en bra bit på vägen på egen hand. Men att låta tolkningen konfronteras med andra är antagligen effektivare som självrannsakan. Genom att vår tolkning utmanas i dialog med andra kan den självförståelse som blivit osynlig för oss själva synliggöras. Tanken går åter till Gadamer och betydelsen av att sätta de egna fördomarna på spel.

Genom att skapa en pendelrörelse mellan å ena sidan den egna reflektions- och tolkningsprocessen och å andra sidan dess möte med andra, bör vi förbättra möjligheterna att se bortom vår egen horisont. Kanske kan detta förhållningssätt delvis liknas vid Ricoeurs syn på tolkningen. Denna förskjuter enligt honom textens rörelse mot betydelsen. Genom att textens »slutenhet» öppnas mot någon annan möjliggörs en läsning av den. Att läsa blir då att sammanlänka en ny diskurs med textens diskurs. Tolkningen är det konkreta resultatet av denna sammanlänkning.⁵¹ Detta kan liknas vid vad som sker när den personliga minnesprocessen möter och öppnas för andras tolkningar. Samtidigt inser vi genom Ricoeur, att utomstående tolkningar inte kan göra anspråk på högre sanningsanspråk än den individuella tolkningen, då det rör sig om en sammanlänkning av just diskurser. Däremot vill jag hävda att man genom att släppa in andra i tolkningen av den egna minnesprocessen ändå ökar genomlysningen av författarens förförståelse, speciellt utifrån den

möjlighet till dialog och kritiska frågor som detta innebär. Tolkningsprocessen blir då mer transparent.

FÖRKLARING OCH STRUKTURANALYS

Ricoeur ser två förhållningssätt till en text efter det att vi har erkänt dess autonoma ställning i förhållande till det levande talet och till ordväxling. Vi kan antingen fullborda texten i talet och föra den tillbaka till den levande kommunikationen – vi tolkar den. Eller så kan vi betrakta den som en text utan värld och författare. Vi kan då endast förklara den utifrån dess interna relationer – genom dess struktur. Ändå är ett förklarande förhållningssätt gentemot texten möjligt också i denna senare betydelse, hävdar Ricoeur. Med hjälp av en lingvistisk strukturanalys avkronologiseras berättelsen vilket tydliggör den »narrativa logik som döljer sig under den narrativa tiden.»⁵² Han talar om behovet av att »under tolkningens subjektiva operationer, som handling *med* texten, söka efter en objektiv tolkningsoperation – *textens* handling.»⁵³ Att förklara är att frilägga strukturerna, det vill säga de interna beroenderelationer som utgör textens statiska tillstånd.⁵⁴

Ricoeurs ord får mig att tänka in en parallell mellan »de interna beroenderelationerna» och de mekanismer som träder i funktion när vi minns. Som mer strukturella mekanismer framträder de allmängiltiga kulturella mönster som går att identifiera beträffande hur vi minns. Andra mekanismer ter sig mer personliga, som till exempel hur vi använder minnet för att konstruera mening åt det liv vi levit. Men även dessa mekanismer kan med fördel ingå i en strukturanalys. Det meningsbärande momentet är generellt

även om dess uttryck är subjektivt varierande. Och denna subjektiva variation säger i sin tur något om vilken struktur de ingår i.

Ricoeur betonar vikten av att »avpsykologisera» tolkningsbegreppet och istället anknyta tolkningen till det arbete som är verksamt i texten: »Idén om tolkningen som tillägnelse har härmed inte eliminerats. Den har bara förskjutits till slutet av processen. Den återfinns vid den andra änden av den hermeneutiska bågen. Den är dess sista bropelare, bågens förankring i erfarenhetens jordmån.»⁵⁵ Och det är här, vid foten av den sista bropelaren, som vi lär av erfarenheten, menar jag. Men för att kunskap skall uppstå där, krävs att vi utgår från och med jämna mellanrum besöker den första bropelarens fäste. Att omfamna också förklaringsbegreppet är inte att förneka förståelsens betydelse. Det är tvärtom att visa den respekt.

ETT VETENSKAPLIGT CREDO

I essän *Förklara och förstå. Text – handling – och historia* vidgar Ricoeur diskussionen till att omfatta handlingsteori och historieteori. Syftet är även här att ifrågasätta den dikotomi som hänför förklaring och förståelse till skilda epistemologiska områden.⁵⁶ I denna essä formulerar Ricoeur något av ett credo på detta område. Jag tar mig därför friheten att citera mer och längre än vad som är brukligt:

För den analytiske forskare som förespråkar förklaringen utan förståelse blir texten en maskin som fungerar rent internt och som man inte får ställa några frågor till, eftersom det anses psykologiserande. Man kan varken

ställa frågor 'uppströms', i riktning mot författarens intention eller 'nedströms', i riktning mot den mottagande/läsaren, inte ens ställa frågor om textkroppens mening eller fråga om ett budskap åtskilt från själva *formen*, det vill säga korsningen av *koder* som sätts i verket genom texten.

Han fortsätter:

För den romantiska hermeneutiken innebär den strukturella analysen däremot en objektivisering som är främmande för textens budskap, ett budskap som i sin tur inte kan skiljas från författarens intention. Att förstå innebär att få till stånd en kommunikation mellan läsarens och författarens psyke, förståelsen kan t o m ses som en gemenskap ('communion') liknande den som uppstår vid en dialog ansikte mot ansikte.

Därefter sammanfattar han konsekvenserna av dessa inställningar: »Genom textens objektivitet eliminerar förklaringen, å ena sidan, alla subjektiva och intersubjektiva relationer. Genom det subjektiva tillägnet av textens budskap blir, å andra sidan, all objektiviserande analys främmande för förståelsen.»⁵⁷

I stället för dessa låsta, polariserade positioner föreslår han en mer dialektisk uppfattning av samhörigheten mellan förståelse och förklaring:

Förståelsen behöver förklaringen så snart det inte längre föreligger en dialogsituation i vilken frågor och svar

kan bekräfta den tolkning som sker under dialogens gång. I den enkla dialogsituationen är förklara och förstå närbesläktade. När jag inte spontant förstår ber jag om en förklaring. Förklaringen som jag får gör det möjligt för mig att bättre förstå. Förklaringen är här inget annat än en förståelse som växer fram genom frågor och svar. Helt annorlunda förhåller det sig med skrivna verk, som har brutit sitt ursprungliga förhållande till författarens intention, till de ursprungliga läsarna/lyssnarna och till den situation som var gemensam för parterna.⁵⁸

Översätter man detta till den praktiska kunskapens reflektionsprocess, hamnar man i en mellanposition i förhållande till de två situationer Ricoeur målar upp. På ett plan finns det en dialogsituation. Nuets jag har förmodligen inte helt brutit sitt förhållande till det förflutna jaget. Samtidigt är det, som nämndes tidigare, en illusion att tro att denna relation kan upprättas på samma sätt som mellan två personer. Det egna förflutna blir genom de lager av erfarenheter som ligger mellan nu och då, samt genom de tolknings- och minnesprocesser som träder i kraft när vi vill komma åt det förflutna, bitvis mer att likna vid en text.

Ändå är det uppenbart att min användning av begreppet text avviker från den text Ricoeur åsyftar. Den främsta avvikelsen finner vi i textens koppling till förståelsebegreppet. Ricoeur betonar att det som skall förstås i en text inte är den som talar »bakom» texten, utan det som texten talar om – »textens sak» – den värld som texten utvecklar »framför» texten. Här får det betydelse att den minnes- och tolknings-

process jag talar om sker *inom* den enskilda människan. I så motto måste även avsikten vara att uppnå en förståelse av den som talar »bakom» texten. Men detta utesluter inte att vi också i den personliga minnesprocessen närmar oss »textens» sak. Detta kan liknas vid den svåra, men nödvändiga, processen att försöka försätta sig bortom de minnets subjektiva meningsskapande ritualer och mönster som fördunklar förståelsen av den egna erfarenheten.

Detta kräver att vi, åtminstone tidvis, försöker släppa vår personliga bindning till den erfarenhet vi tolkar. Här kan det vara till hjälp att betrakta minnet som en text frikopplad från det egna jaget. Det här förhållningssättet är naturligtvis inte enkelt och ansatsen att gå bortom sig själv är egentligen omöjlig. Men denna strävan i sig kan ändå bidra till att vi bitvis försätter oss i ett annat förhållande till våra minnen. När handlingen frigör sig från den handlande får den en självständighet som kan jämföras med textens semantiska autonomi, säger Ricoeur.⁵⁹ Jag menar nu inte att vi skall stanna i detta mer distanserade betraktelsesätt. Däremot att vi har mycket att vinna på att i reflektionsprocessen pendla mellan å ena sidan en subjektiv och inkännande närhet, för att skapa den inlevelse som leder till förståelse, och å andra sidan ett mer distanserat, strukturellt perspektiv där vi tillfälligt avsäger oss ägarskapet till våra minnen. Vi är i denna process hjälpta av att se att ett förklarande och ett tolkande perspektiv inte utesluter utan tvärtom förutsätter varandra. Paradoxalt nog kan förståelsen av den som talar bakom texten, underlätta förklaringen av det som texten talar om. »Människan är just sådan att hon samtidigt tillhör orsaksmässighetens rike och motivationens rike,

alltså både förklaringens och förståelsens domäner», skriver Ricoeur.⁶⁰

ATT FÅ »VARFÖR» ATT FRAMSPRINGA UR »VAD»

Historien börjar, påstår Ricoeur, när man upphör att förstå på ett omedelbart sätt och när man rekonstruerar de tidigare händelsernas tidsföljd med utgångspunkt från andra perspektiv än de motiv och skäl som uppges av historiens aktörer.⁶¹ Och det är i denna process, när det självklara tvingas möta det okända, som kunskap kan uppstå, menar jag.

Ricoeurs tankar om berättelsens betydelse för historien ger i sin tur ledtrådar till hur vi bättre kan förstå den praktiska kunskapens natur i relationen till begreppen förklaring och förståelse.

Historikernas språk kommer aldrig att lyckas med – och försöker kanske inte ens – att frigöra sig från vardagsspråket. Generaliseringarna kan för det mesta inte elimineras med hjälp av motexempel, utan de bibehålls med hjälp av att man preciserar tid, rum och omständigheter då förklaringen anses riktig. Med andra ord när, var och hur förklaringen kan anses vara riktig.

Inom den praktiska kunskapen pekar man på betydelsen av det konkreta exemplet, gärna synliggjort i berättelsens form. Detta hänger delvis samman med diskussionen kring det vetenskapliga språkets begränsade förmåga att fånga yrkeskunskapens olika moment.⁶² Som jag ser det möjliggör exemplet den konkreta av var, när och hur som Ricoeur betonar. Samtidigt utgör berättelsen – exemplet – endast *ett* steg i reflektionsprocessen:

För berättelsen är sällan självförklarande. Tillfälligheterna i förening med berättelsens rimlighet reser frågan, föreställningen. På så vis ersätts intresset för fortsättningen – »och sedan?» frågar barnet – av intresset för grunderna, motiven och orsakerna – »varför?» frågar den vuxne. Berättelsen har alltså en ofullständig struktur som får *varför* att spontant framspringa ur *vad*. Men i gengäld har detta till följd att förklaringen inte har någon självständighet. Istället erbjuder den en hjälp att bättre och längre följa med i historien när den spontana förståelsen av första graden har misslyckats.⁶⁵

Reflektion kan utifrån detta synsätt ses som den process som förenar frågorna om när, var och hur, med frågan om varför.

FRIKTION

Berättelsen är sällan självförklarande, skriver således Ricoeur. Detsamma kan sägas om de egna erfarenheterna. För att de skall ge oss ett svar krävs det att vi har en fråga vi vill ha besvarad. Om vi översätter detta till tanken, att vi genom att reflektera kring våra yrkeserfarenheter kan skapa kunskap, frambringar detta automatisk en följdfråga: Hur skall vi veta vilka erfarenheter som rymmer ett svar?

Jag vill drista mig till att påstå att intuitionen kan leda oss en bit på vägen. I det här avseendet kan vi glädjas åt de erfarenheter, minnen och upplevelser som ligger och skaver i oss. De som inte riktigt någonsin vill lämna oss i fred. De som dyker upp i våra tankar och pockar på vår uppmärksamhet när vi minst av allt önskar det. Ofta är det ett tecken

på att här finns något av vikt. Att något längtar efter, och ibland kräver, att vi stannar upp och reflekterar kring det. Att det finns ett svar inom oss som ännu inte mött den riktiga frågan. Det kan dock onekligen förefalla som att det sätt vi vanligen minns på, är kontraproduktivt i relation till denna sökande process. De olika mekanismer som påverkar minnesprocessen verkar ha en gemensam önskan om att lura minnet bort från det som skaver och bort från det som vi inte enkelt kan förklara. För att våra erfarenheter skall ge oss kunskap blir vi helt enkelt tvungna att i vår minnesprocess bege oss i den rakt motsatta riktningen – mot det vi helst av allt vill glömma.